

ЕТИЧНІ ДИЛЕМИ У ПРАКТИЦІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ

Коротка анотація

У статті поставлено проблему етичних дилем у практиці психологічної допомоги. Наголос робиться на етично неоднозначних ситуаціях, в яких психолог постає перед вибором поведінкової стратегії: такої, що відповідає нормам професійної етики або засадам власної моралі, суспільним цінностям, вимогам керівництва тощо. Здійснено аналіз підходів до класифікації етичних дилем, запропоновано авторський алгоритм прийняття рішення у ситуації етичного конфлікту.

Постановка проблеми

Психологічна допомога передбачає тривалу взаємодію психолога-фахівця із людиною, яка знаходиться у стані душевного неспокою, потребує підтримки, співчуття і, водночас, нагального вирішення власних проблем. Терапевтичний (консультативний) процес* у кожному конкретному випадку має свою специфіку: різняться стилі спілкування з клієнтами, технічне забезпечення роботи, її тривалість та інше. Серед факторів, які визначають перебіг психотерапії та її результат, перші місця посідають досвід роботи, орієнтація на професійні стандарти, особистісні якості психолога, його морально-етичні переконання. Однак, значний досвід психотерапії, висока моральність та орієнтація на етичні стандарти психологічної практики, – в жодному разі не забезпечують захист від проблем етичного вибору. Визначення меж конфіденційності інформації, можливості обговорення випадку із колегами, ступінь відкритості у стосунках із клієнтами, рівень втручання у їх особисте життя, – далеко не повний перелік питань, з якими рано чи пізно стикається кожен практикуючий психолог.

* у цій роботі ми вживатимемо поняття “психологічне консультування” та “психотерапія” як синонімічні в сенсі означення психологічної допомоги як такої.

Антропоцентрованість психологічної практики, як необхідність врахування життєвої ситуації, в якій знаходиться клієнт, його стосунків з оточенням, особистих потреб та переконань, неминуче призводить до етичних дилем (від грецьких *di(s)* – двічі та *lemma* – припущення) – ситуацій, в яких кожний вибір має свої застереження і не є абсолютно задовільним. С. Дуглас зауважує, що процес психотерапії власне і є чергою постійних виборів у ситуації перманентної дилеми; на її думку, успішність психотерапевта не в останню чергу, визначається його “толерантністю до невизначеності” [9, с. 6].

Зважаючи на те, що перебування у полі етичних дилем є звичайним контекстом діяльності психологів-консультантів та психотерапевтів, наша стаття **ставить на меті** пошук дієвого алгоритму прийняття рішення у ситуації етичного конфлікту.

Етичні дилеми у психологічній практиці

Етична дилема передбачає ситуацію, у якій психолог, здійснюючи той або інший вчинок, приймаючи певне рішення, вимушений визначати для себе пріоритети: нормативи професійної етики або власні моральні переконання, суспільний запит, вимоги керівництва. Здавалось би, як можуть моральні переконання консультанта або цінності, що культивуються в організації, де він працює, суперечити професійній етиці? Насправді таких прикладів більше ніж необхідно, і їх кількість кожного дня зростає.

Проілюструємо реальним випадком. Штатний психолог одного з банків консультує співробітницю, яка звернулася із проблемою нав'язливих страхів. Клієнтку постійно переслідують відчуття, що за нею спостерігають, прагнуть вбити або завдати іншої шкоди. Проблема ускладнюється несприятливим впливом на колег по офісу, рівень невротизації яких досяг критичної межі. Запит керівництва банку полягає у тому, що “необхідно створити умови для звільнення”, адже основним посадовим обов'язком психолога є “підвищення продуктивності праці співробітників”. Як бачимо, з одного боку, психолог, як штатний працівник, має підкоряться адміністрації банку і прохання-наказ про

“створення умов” – дієве рішення проблеми “підвищення продуктивності праці”. З іншого боку, базовим принципом психологічного консультування є охорона інтересів клієнта, а звільнення або інший тиск може призвести до соціальної ізоляції та спровокувати серйозне загострення. В центрі етичної дилеми – суперечність між вимогами психологічної професійної етики (первинність інтересів клієнта) та потребами організації роботодавця (висока продуктивність праці робітників).

Окрім того, є випадки, коли правильність того або іншого рішення чітко не виписана у жодних професійних стандартах, і тоді практикуючі психологи вимушені діяти на власний розсуд. Вісник АПА (Американської Психологічної Асоціації) час від часу публікує запити психотерапевтів щодо правильності етичного вибору. Наприклад: “Чи маю я повідомляти клієнтам, що викрадено мій ноутбук, в якому зберігалася конфіденційна інформація про них?” або “Чи необхідно використовувати новий варіант опитувальника, якщо мені зручно працювати із попередньою версією?” [8]. В Україні ситуація ускладнюється і тим, що не існує жодного офіційного керівництва по роботі з етичними дилемами, а дійсний кодекс професійної етики (Товариство психологів України, 1996 рік) не містить необхідної інформації.

Сьогодні не існує загальноприйнятої класифікації етичних дилем у практиці психологічної допомоги. Переважна кількість публікацій стосується питань конфіденційності інформації, отриманої від клієнта та осіб з його оточення; обговорення консультативного випадку з колегами, його опис у спеціальній літературі; приховування інформації (наприклад, травматичного характеру) від клієнта; ступеня втручання в його особисте життя; емоційної близькості; рівня особистої відкритості; подвійних стосунків; виходу за межі професійної компетентності; фінансових домовленостей [1; 2; 5; 6; 12; 10; 11; 13; 14].

Одна з найповніших **систематизацій етичних дилем у психологічній практиці** належить К. Поупу та В. Веттер, які в результаті масштабного опитування членів АПА виділили 23 групи етичних дилем, кожна з яких

стосується різних проблем [13]. Перше місце за частотою звернень посіла *проблема конфіденційності*. Респонденти описали 79 різних суперечливих ситуацій, в основі яких питання – “чи можна розкривати конфіденційну інформацію, і якщо так, то за яких умов і в який спосіб?” Наприклад, як повідомити батькам про переривання вагітності їх неповнолітньою дочкою або оприлюднити зізнання клієнта у насиллі та інше. Наступними у переліку деонтологічних ризиків стоять *проблеми подвійних стосунків; фінансових зобов'язань; професійної компетентності; виступів на судових засіданнях; оприлюднення результатів досліджень та клінічної практики; непрофесійної поведінки колег; сексуальних домагань; психологічної оцінки (тестування); інтервенцій з ризикованими наслідками; спотворення психологічних даних на вимогу посадових осіб; обслуговування неплатоспроможних клієнтів; рекламування власної практики; призупинення і завершення психотерапії (переведення клієнта до іншого фахівця)* тощо.

Інший підхід до класифікації етичних неоднозначностей описує С. Дуглас, виділяючи **шість типів дилем, різних за походженням** [9]. *Дилеми компромісу* передбачають вибір на користь традиційного або інноваційного (орієнтованого на кращий результат, хоча і ризикованого за суттю) підходу у психотерапії. *Дилеми кордонів* ставлять психотерапевта перед вибором тієї межі, за якою техніка перетворюється на емоційно близькі стосунки. *Дилеми відданості* заставляють психолога замислитися над монотеоретичністю його підходу, – прагне він і далі працювати в межах конкретної школи або хоче змінити методологію роботи, спробувати щось нове. *Дилеми ролей* вимагають визначення із напрямком власної діяльності: “викладач чи терапевт, науковець чи практик”. *Дилеми відповідальності* стосуються вибору ступеня особистої відповідальності за благополуччя клієнта. Завершують перелік *дилеми безвихіддя*, коли психотерапевт розуміє недоцільність подальшої роботи, однак за різних причин не може зважитись на її завершення.

Аналізуючи проблему етичних дилем в практиці психологічної

допомоги, не можна не враховувати складної системи соціальних зв'язків, що опосередковують, а подекуди, і визначають процеси прийняття рішень. Важко не погодитись з тим, що ізольованих стосунків психолог-клієнт не існує. В цю діяду завжди втручаються і інші особи: колеги, безпосередній керівник (працедавець, замовник), інші люди (близькі та родичі клієнта, ті, хто прямо або не прямо залежать від його дій). Саме тому, приймаючи рішення, психолог не може послуговуватися лише власною мораллю або потребами клієнта, перш за все він має орієнтуватися на вимоги професійної етики, законодавчі норми, брати до уваги загальнолюдські цінності, враховувати суспільну думку, крім того, варто враховувати філософію організації-роботодавця, зважати на свої посадові обов'язки.

С. 3

Деонтологічний аналіз етичних дилем

Право обґрунтування “ідеальної моделі” стосунків в системі психолог-клієнт належить деонтології (від грецьких *deon* – необхідність, обов'язок та *logos* – вчення, слово) – науці про моральні обов'язки і професійну етику [7]. Деонтологи розробляють основні морально-етичні принципи практичної діяльності, шукають шляхи вирішення етичних дилем, аналізують конкретні випадки на їх відповідність нормам професійної етики. Деонтологічний аналіз в будь-якій сфері – справа складна і неоднозначна. Як правило, пропонуються різні схеми такого аналізу, а його нормативи задаються суспільними вимогами, державною політикою, професійною етикою і, звичайно, особистісними параметрами – цінностями, переконаннями, подекуди стереотипами.

Психологічна деонтологія в Україні лише стає на шлях свого розвитку. Відчувається нестача нормативних регуляторів діяльності: не відпрацьована система кодексів професійної етики та комісій з розслідування етичних порушень; майже відсутня практика ліцензування й сертифікації діяльності спеціалістів у сфері психологічної допомоги.

Зарубіжні автори пропонують різні схеми і моделі прийняття етично

правильних рішень. Одні вимагають чіткого слідування вимогам професійної етики, задекларованим у спеціальних кодексах; інші базуються на аналізі конкретних випадків з опорою на інтуїцію, власні моральні переконання та консультації з колегами; треті вимагають всебічного аналізу, в тому числі на відповідність законам та філософії держави тощо. [1; 2; 6; 12; 11; 14; 14; 15].

Кожен психолог, зважаючи на власну компетентність, досвід роботи, прихильність до певної школи, а також моральні переконання надає перевагу різним орієнтирам у прийнятті рішень в неоднозначних ситуаціях. В книзі С. Гледдініг описується концепція В. Ван Гуса та Л. Парадайса, в якій представлені **стадії внутрішньої аргументації консультантів залежно від їх професійного досвіду** [1]. Консультанти-початківці переважно орієнтуються на *уникнення покарань*, базовим інструментом оцінювання правильності власного вибору є зовнішньо декларовані стандарти, основа мотивації фахівців на перших порах діяльності – *острах покарань* (штрафів, санкцій, позбавлення ліцензії тощо), які тягне за собою неетична поведінка. Далі іде стадія *інституційної орієнтації*, коли правильність вибору визначається на основі його відповідності правилам організацій, в чиїх інтересах працюють консультанти. На наступній стадії домінує *соціальна орієнтація*, за якої рішення спираються на соціальні стандарти, пріоритет надається суспільним потребам та законам. Стадія *індивідуальної орієнтації*, наступна за рахунком, передбачає врахування особистих потреб клієнта. Найвищим рівнем розвитку внутрішньої аргументації консультантів вважається *свідома орієнтація на інтеріоризовані етичні стандарти* – принципи професійної діяльності.

Виходячи з положень, задекларованих в кодексах професійної етики та враховуючи стрімкий розвиток і диференціацію практики психологічної допомоги, дослідники формують все більше **принципів-керівництв щодо етичного вибору**. Серед них *принципи сприятливих впливів, попередження можливої шкоди, поваги до особистісної свободи, дотримання зобов'язань* (С. Гледдініг); *персональної і професійної чесності, дії в інтересах клієнта,*

заборони особистого зиску і злочинних намірів, обґрунтованості інтервенцій (К. Свенсон); усвідомлення подвійності стосунків, захисту конфіденційності, свободи особистого вибору, відповідальності, розуміння рольових меж, документованості дій, компетентності, адекватного завершення терапії, об'єктивності, обґрунтованості фінансових стосунків (Д. Сміт) [1; 14; 15]. Усі автори наголошують на тому, що прийняття рішень з урахуванням згаданих принципів є своєрідною запорукою правильних виборів в ситуаціях етичної невизначеності.

Класичними у терапевтичній практиці вважаються покрокові моделі деонтологічного аналізу. Є схеми універсальні за діапазоном застосування, є й такі, що орієнтовані на розв'язання конкретних етичних дилем. Наприклад, М. Готліб пропонує **п'ять послідовних кроків прийняття рішення у ситуації подвійних стосунків між терапевтом та клієнтом** [11]. В основу авторської моделі закладені уявлення про три виміри таких стосунків, кожен з яких має три рівні прояву: інтенсивність (мала, середня і висока), тривалість (коротка, середня та довга) та домовленість щодо строків роботи (чітка, невизначена, відсутня). *Перший крок* – аналіз наявної ситуації за усіма параметрами та визначення ступеня загрози, яку вона несе. Якщо усі три або два оціночних параметри представлені крайніми показниками, наприклад, стосунки максимально інтенсивні за рівнем втручання психолога у особисте життя клієнтів (як наприклад при індивідуальному психоаналізі або сімейному консультуванні), довготривалі або циклічні (коли психолог сприймається як сімейний лікар), до того ж відсутні чіткі домовленості щодо терміну завершення взаємодії, – будь-які варіанти виходу за межі рольової моделі психолог-клієнт неможливі. В інших випадках необхідно рухатись далі за алгоритмом. *Крок другий* передбачає перспективний аналіз ситуації, прогноз. Якщо відстежується тенденція до крайніх показників, варто відмовитись від продовження терапії або використати усі необхідні способи збереження формально-професійної взаємодії. Якщо терапевтичні стосунки прямують до завершення, – можливий перехід до *третього кроку* – аналізу

на рольову сумісність. В випадку повної несумісності ролей, наприклад, психотерапевт / викладач або психотерапевт / співробітник, – єдино правильним є висновок про припинення стосунків. Якщо ролі не вступають в очевидний конфлікт, як у ситуаціях, коли викладач стає науковим керівником студента, або особистий терапевт погоджується на сімейне консультування, – можна спускатися до наступної сходинки алгоритму. *Крок четвертий* – консультації з колегами, які б могли забезпечити неупереджену оцінку ситуації зі сторони. У випадку схвального рішення залишається здійснити останній, *п'ятий крок* – пояснити клієнту специфіку подвійних стосунків, попередити про обмеження у спілкуванні та можливі наслідки. Якщо клієнт приймає нові умови, до того ж усвідомлює складність такої взаємодії, – психолог може прийняти рішення на її користь.

З проблемою подвійних стосунків стикається більшість психологів. Нажаль, на етапі становлення практичної психології (який переживає і наша країна) вважається нормою, коли викладач-екзаменатор працює як терапевт із власними студентами, беручи платню за послуги; або шкільний психолог надає консультації з особистих проблем своїм колегам-вчителям.

Варіант загальної восьмикрокової моделі прийняття етичних рішень пропонують В. Уолес і Д. Холл [6]. *По-перше*, психолог має відрефлексувати власні цінності і мотиви, визначити, чого він прагне й якому рішенню надає перевагу. *По-друге* – переглянути відповідні розділи етичних кодексів, при цьому, якщо документація професійного об'єднання не містить необхідної інформації, – звернутися до кодексів близьких професійних асоціацій. *Третій крок* – пошук інформації про схожі випадки та варіанти рішень в науковій літературі. *Далі* необхідно проконсультуватися з колегами, особливо з тими, хто працює зі схожими проблемами і, можливо стикався з такою ж дилемою. *П'ятий крок* передбачає звернення до голови комітету з етичних норм свого професійного об'єднання. *Шостий крок* – це прогноз можливих наслідків кожного з альтернативних рішень. *Сьомий* – прийняття рішення та відповідні дії. *Восьмий*, останній, крок – письмова аргументація

усіх альтернативних дій та рішень, з метою забезпечення власних прав у випадку судового розгляду.

Кожна з описаних моделей деонтологічного аналізу етичних дилем має свої переваги і може бути використана у різних ситуаціях на різних етапах професійного становлення. Зауважимо, що кожен фахівець розробляє власну схему прийняття рішень, зважаючи на регулятивні можливості професійного об'єднання, державні вимоги та санкції, спектр дилем тощо. Так, модель В. Уолесса та Д. Холла, одну з найдетальніших та повних, навряд чи можуть використати українські психологи. Брак спеціальної літератури українською мовою, відсутність дієвих етичних комітетів та референтного кола колег, – далеко не повний перелік перешкод на шляху до етично правильних рішень.

Ціннісна модель аналізу етичних дилем

Зважаючи на недостатність офіційної регуляції психологічної практики в Україні, перед нами постало питання вибору доступних для вітчизняних психологів орієнтирів у прийнятті етично правильних рішень. Враховуючи низьку ефективність зовнішніх регуляторів: малу інформативність діючих етичних кодексів, невідпрацьованість супервізорської практики та діяльності етичних комітетів, – основний наголос було зроблено на внутрішні ресурси психологів, їх професійні та особисті цінності, вміння всебічно аналізувати ситуацію, рефлексуючи потреби усіх її учасників та приймати рішення з огляду на можливі наслідки.

В основі авторського алгоритму прийняття рішення в ситуації етичного конфлікту лежить модель ціннісної регуляції професійних стосунків у сфері психології В.О. Климчука [3]. Основна її теза – будь-який етичний конфлікт – перш за все, конфлікт ціннісний: “...коли говоримо про етичні дилеми – то самі вони є уособленням ціннісних конфліктів (цінності психолога можуть конфліктувати з цінностями клієнта, цінностями держави, тощо)” [3, с. 279-280]. Автор вибудовує цілісну систему цінностей та їх носіїв, що прямо або опосередковано регулюють професійні стосунки у системі психолог-клієнт:

цінності, людства, суспільства, держави, психологічної науки, професійного об'єднання, організації-роботодавця, особисті цінності психологів і клієнтів. Всі разом, попарно або групами, цінності можуть конфліктувати між собою, провокуючи дилеми, можливий шлях розв'язання яких – пошук компромісів між носіями конфліктних цінностей. Аналізуючи етичну дилему, психолог завжди має орієнтуватися на ідентифікацію та аналіз змісту конфліктних цінностей, визначення їх носіїв з подальшим пошуком практичних шляхів подолання ціннісного конфлікту (мал. 1).

Мал. 1. Алгоритм прийняття рішення у ситуації етичної дилеми (ціннісна модель деонтологічного аналізу етичних дилем)

Визначення конфліктних цінностей, ідентифікація їх носіїв та пошук шляхів ціннісного компромісу вимагає від психологів розвинутої рефлексії,

навичок аналізу та самоаналізу, а також глибоких професійних знань. Однак, перераховані вимоги не є чимось унікальним або недосяжним – це базові критерії професійної відповідності, ознаки готовності до практичної роботи.

Спробуємо на прикладі проілюструвати можливості деонтологічного аналізу за ціннісною моделлю. За консультацією звернулася клієнтка, яка одночасно є студенткою вузу, у якому викладає психолог. Клієнтка стверджує, що ніхто крім цього конкретного консультанта не в змозі їй допомогти. Його компетентність і ті довірчі стосунки, які склалися між ними – запорука успіху консультації.

Етап I. Визначення етичної дилеми. Зміст етичної дилеми у тому, що з одного боку, психолог усвідомлює подвійну природу стосунків і побоюється конфлікту ролей, який може виникнути на екзамені або в ході поточного оцінювання знань студентки. З іншого боку, він поважає почуття клієнтки, відчуває до неї особисту прихильність і впевнений в успіху консультації.

Етап II. Ідентифікація носіїв конфліктних цінностей, аналіз змісту ціннісного конфлікту. Етична дилема розгортається у просторі конфлікту між професійними цінностями (заборона на подвійні стосунки) з одного боку та особистісними цінностями психолога (впевненість в ефективності консультування) і цінностями клієнта (бажання працювати з конкретним консультантом) з іншого.

Етап III. Пошук шляхів ціннісного компромісу та його реалізація на практиці. Ціннісний компроміс може бути досягнуто за таких умов: *задоволення прагнень психолога і клієнтки* (згода на консультацію із пропозицією відвідувати заняття та здавати іспит іншому викладачеві); *вирішення проблеми подвійних стосунків* (пошуку неконсультативної форми роботи із студенткою, наприклад рекомендація спеціальної літератури з метою зміцнення рефлексії й самостійного пошуку виходу з проблеми).

Зауважимо, що дилеми, з якими стикаються практичні психологи, часто не торкаються їх особисто, а містяться у безпосередніх зверненнях клієнтів, –

допомогти прийняти рішення у складній ситуації. Припустимо, до шкільного психолога звернувся вчитель першого класу, який переймається проблемами успішності окремих учнів шестирічного віку. Складна навчальна програма не дається дітям в силу слабкості довільної регуляції пізнавальних процесів, однак адміністрація школи вимагає зростання якісних показників успішності, в той же час батьки дітей ставлять питання про позаурочне репетиторство за додаткову платню.

Етап I. Визначення етичної дилеми. З одного боку на вчителя тиснуть батьки і адміністрація школи, орієнтуючи на зростання успішності. З іншого боку, працюючи не перший рік, класовод розуміє природність згаданих процесів, і це дає йому підстави для позитивного прогнозу щодо росту успішності дітей в подальшому.

Етап II. Ідентифікація носіїв конфліктних цінностей, аналіз змісту ціннісного конфлікту. Етична дилема розгортається у просторі конфлікту між цінностями адміністрації школи (демонстрація високих показників навчальної успішності учнів), цінностями батьків (прагнення мати найрозумніших дітей), цінностями вчителя (прагнення до кращого матеріального забезпечення) з одного боку та цінностями педагогічної науки (врахування закономірностей психічного розвитку дітей і їх впливу на навчальну успішність), цінностями професії (заборона подвійних стосунків), особистісними цінностями вчителя (особисте заперечення можливості отримувати платню за роботу, ефективність якої залежить від природних процесів, а не від професійних зусиль) з іншого боку.

Етап III. Пошук шляхів ціннісного компромісу та його реалізація на практиці. Ціннісний конфлікт може бути вичерпано за таких наступних умов: *зростання навчальної успішності дітей* (пояснення адміністрації школи природності згаданих процесів, окреслення часових перспектив покращення ситуації, врахування специфіки розвитку пізнавальної сфери молодших школярів при наступних наборах); *забезпечення “кращості”*

*дітей в різних видах діяльності** (пояснення батькам специфіки розвитку пізнавальних процесів дітей шестирічного віку, спільний пошук тих видів діяльності для кожної конкретної дитини, які б забезпечували її першість); *зростання матеріального добробуту учителя* (оптимізація державної політики, зокрема схем матеріального стимулювання вчительської праці).

Ціннісний підхід до аналізу етичних дилем має широкий спектр застосування і, так само, як і традиційні, враховує вимоги професійної етики та законодавства країни. Його принципова ознака – розуміння і інтерпретація причинно-наслідкових зв'язків всередині конфлікту. Первинне в будь-якій дилемі – депривація цінностей (особистих, професійних, загальнолюдських, цінностей держави, педагогічного колективу, адміністрації навчального закладу та ін.) Саме вона тягне за собою ризики порушення професійної етики і законодавства, а не навпаки.

Наведені приклади цілком реальні. І якщо б у практиці психологічного консультування не було заборони на подвійні стосунки – не існувало б і дилеми у першому прикладі. Те саме стосується і другого описаного випадку. Якщо б адміністрація школи не вимагала нагального зростання показників успішності, батьки реально оцінювали можливості своїх дітей, а вчитель мав достатній і необхідний рівень матеріального добробуту, – конфлікт був би вичерпаний чітким дотриманням норм педагогічної науки та професійної етики.

Підсумок

Проблема етики та деонтології психологічної допомоги в Україні далеко не вичерпана. Розвиток психологічної науки, виникнення нових форм і напрямків роботи призводять до поступового удосконалення механізмів регуляції професійної діяльності. Помітно посилюється державний контроль, зростає вплив професійних об'єднань, зокрема готується введення системи ліцензування та сертифікації діяльності практичних психологів.

* Ідея належить О.Л. Музиці, автору програми розвитку творчих здібностей “Три кроки” [4]

У цьому контексті може стати у нагоді також і ціннісний підхід до проблеми, в центрі якого – розуміння ціннісної природи етичних конфліктів, їх первинності щодо вимог професійної етики та законодавчих норм.

1. *Глэддинг С. Психологическое консультирование. 4-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 736 с.*
2. *Канн М. Между психотерапевтом и клиентом новые взаимоотношения. – СПб.: Б.С.К., 1997. – 143 с.*
3. *Климчук В.О. Ціннісні засади побудови системи психологічної етики // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, в 4-х томах. Том 2. – С. 278-281.*
4. *Музыка О.Л. Три кроки – концепція програми розвитку здібностей та обдарованості //Гуманізація взаємин учителя та учнів – необхідна умова особистісно орієнтованої освіти: науково-методичний збірник /За ред. С.Д.Максименка, Г.О.Балла, М.М.Заброцького. – Житомир-Київ, ЖОІППО, 2004. – С. 81-88.*
5. *Семенова Н. Д. Этические основы психотерапии // www.terpsy.ru/page/109*
6. *Уоллес В., Холл Д. Психологическая консультация. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.*
7. *Философский словарь / Под. ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.*
8. *Approaching ethical dilemmas // Monitor on Psychology. – 2004. – Vol. 35. – No. 9. – P. 62.*
9. *Douglas S. Clinical Dilemmas in Psychotherapy: A Transtheoretical Approach to Psychotherapy Integration. – New York: Hardcover. – 280 p.*
10. *Ethical Ambiguities in the Practice of Child Clinical Psychology // Professional Psychology: Research and Practice. – 2002. – Vol. 33. – No. 1. – P. 24–29.*
11. *Gottlieb M. Avoiding Exploitive Dual Relationships:A Decision-Making Model // Psychotherapy. – 1993. – Vol. 30. – No. 1. – P. 41-48.*
12. *National study of the ethical dilemmas encountered by APA members // www.kspope.com/ethics/ethics2*
13. *Pope K., Vetter V. Ethical Dilemmas Encountered by Members of the American Psychological Association: A National Survey // American Psychologist. – 1992. – Vol. 47. – No. 3. – P. 397-411.*
14. *Smith D. 10 ways practitioners can avoid frequent ethical pitfalls // Monitor*

on Psychology. – 2003. – Vol. 34. – No. 1. – P. 50.

15. *Swahcon C.D. Ethics the counselor // Being a counselor / Eds. J.A. Brown & R.H. Pate Jr. –Pacific Grove CA: Brooks/Cole, 1983. – P. 47-65.*
16. *Younggren J. Ethical Decision-making and Dual Relationships // www.kspope.com/dual/younggren*